

A KEVÉS – MÉG KEVESEBB? AZ ALFÖLD ZSUGORODÓ TELEPÜLÉSEI ÉS (KI)ÚTKERESÉSEIK

KOVÁCS TIBOR

IS FEW EVEN LESS?
SHRINKING SETTLEMENTS OF THE GREAT HUNGARIAN PLAIN AND
THEIR QUEST FOR THE WAY OUT

ABSTRACT

Demographic change represents a special challenge for the whole European continent – and for Hungary as well. Its impacts on the economy, society and politics are already evident. There are many areas (settlements, micro regions, regions) in Hungary where population decline is significant – and which cannot be halted despite all efforts. Hungary has been for many centuries on the margin of the West European development's mainstream and the land was the (semi-)periphery of Western Europe. Hopeful cases happened only on the second half of the 19th century. In the period of the so called “dualism” (the dual Monarchy of Austria-Hungary) our country made big efforts to join forces to the highly developed Europe – and it was a great success for us. But after the World War I. the peace-treaty of Trianon (1920) and its consequences broke this progress for long-term. Due to the Hungarian borders' changes, in the Great Hungarian Plain much greater areas have lost their historical centre cities than other (northern and western) parts of the broken country. During the centuries the Great Hungarian Plain had had a special way of development in the country: the Plain's society always was relatively more developed than the economy of this place. However, this characteristic feature, the Plain's “human capital” faded away in the last fifty years: the Plain became a permanent and extended crisis zone. Without all-social will, knowledge, innovation, workplaces and rural reforms there is no hope for join up and develop.

Keywords: Hungarian Great Plain, periphery of the peripheries, shrinking rural settlements, lack of the human capital, unemployment.

Mottó: „Idehozhatnám én újévi koncertre akár Pavarottit is,
félíg sem telne meg a művelődési ház.”
(P. G., Kisújszállás ex-polgármestere, 2006)

Gondolatkísérlet: a városfejlődés másik oldalának problematikája

A fejlett Európában, de a posztmodern demokráciát barkácsoló Magyarországon is a *demográfiai változás* tulajdonképpen mindenkit (felelős szakembereket,

gondolkodó civileket, újraválasztásukra törekvő politikusokat egyaránt) különleges kihívások elé állít(hat)(na). A többségi társadalom gyermekvállalási kedvének csökkenése, a társadalom előregedése, az inaktívok, a mások általi eltartásra életvitelszerűen berendezkedett rétegek arányának növekedése, az underclass tömegeinek bővített újratermelése, összességében a lefelé irányuló szociális spirál a politikai, gazdasági és társadalmi folyamatokat több évtizedre meg fogja határozni hazánkban is – és összességében sajnos negatív irányban.

Ezek a nagy horderejű változások természetesen nem maradnak hatás nélkül – sem a nyugat-, sem a kelet-európai, így a magyar – városokra. Az urbánus megjelenési képet, az infrastruktúrát és az életminőséget idejében ezen zsugorodási folyamatokhoz kellene igazítani. Nyugat-európai urbanisták és döntéshozók természetesen már hosszú évek óta foglalkoznak a *zsugorodó város*¹ problémakörével: véleményük szerint a demográfiai változások a városok – *eddig példa nélkül álló – átalakítását* is megkövetelik: városátépítést mint kreatív megújítást, az innováció által irányított város-visszaépítést, továbbá városfejlesztést mint családi házak és időseknek alkalmas lakások építését (BÖHMER, W. 2005).

A zsugorodási jelenségek természetesen nem újkeletűek: a települések fejlődéstörténetében korábban is voltak már beszűkülési folyamatok, üresebbé váló tájak, falvak és városok. Viszont amióta a várostervezés és –építés mint tudományos diszciplína létezik, (Közép-)Európában a *városfejlődés* alapvetően mindig csak a *városnövekedés* kontextusában volt értelmezhető. Az ehhez kapcsolódó régi beidegződések megszüntetése (azaz fejlődés = városnövekedés), a merőben új kihívásokhoz való alkalmazkodás (miszerint a városfejlesztést mostantól kezdve fordított előjelekkel – is – kell látni) természetesen nemcsak a szakemberek számára jelentettek és jelentenek új kihívást (DAEHRE, K-H. 2005).

A hol a Nyugathoz felzárkózni próbáló, hol pedig Kelet felé menetelő Magyarország szintén magáénak tudhatja a fentebb vázolt problémátömeget: átfogó megoldási javaslat azonban még nem áll rendelkezésünkre...

Ez az írás – gondolatébresztőként, időnként vállaltan provokatívan – a kérdés égető fontosságának érzékeltetésére, illetve a komplex, szociálgeográfiai elem-

¹ „A városfejlődés szempontjából egy zsugorodó város két fő folyamattal jellemezhető: egyrészt a lakosságvesztéssel, másrészt a csökkenő gazdasági dinamikával. Ez a demográfiai, ill. gazdasági zsugorodási folyamat minden területen magával hozza a városfejlődési folyamatok sajátos következményeit. A bekövetkező folyamatokra jellemzőek a mennyiségi és minőségi változások, melyek intenzitása és kihatásai az okozó folyamatok kiterjedésétől és időbeli lefolyásától függenek. A zsugorodás két fő oka (demográfiai és gazdasági) következtében a zsugorodó város használat-specifikus sűrűsége csökken. A folyamatok intenzitásától függően a várostest fizikai zsugorodása is elképzelhető.” (LANG, TENZ 2003: 130, <http://www.schrumpfende-stadt.de/index.html>)

zéseken alapuló megoldások keresésének fontosságára próbálja meg felhívni a figyelmet.

Minden bajunk forrása: a nagy földrajzi felfedezések

Az Úr ezernégyszázkilencvenkettedik évét követően az *Óvilág két, nyugati és keleti fele közötti fejlődésben markáns változások* következtek be. Az Elbától keletre fekvő területek (így hazánk) kimaradtak a nagy földrajzi felfedezések hosszú távú előnyeiből, ellenben következményekként elszenvedték azokat a hátrányokat, amelyek az Európát Ázsiával összekötő szárazföldi kereskedelmi útvonalak lehanyaglásával, a tengeri hajózási forgalomnak az egykorvolt európai centrumokból (Hanza-városok, Földközi-tenger) a transz-atlanti irányokba történő áthelyeződésével, valamint az árforradalom és a vele járó gabonakonjunktúra következtében az európai munkamegosztásban betöltött újfajta szerepkörrel jártak együtt (BARANYI B., 2004, 2).

Míg a XIV–XV. századi gazdasági recesszióval megkezdődött változások Nyugat-Európában a feudalizmus fokozatos megszűnését, egy új társadalmi-gazdasági alakulat (a tőkés rendszer) kialakulását, a gazdasági modernizáció kezdetét jelentették, addig Kelet-Európában megrekedtek (zsákutcába jutottak?) az addigi modernizációs-felzárkózási kísérletek. Európa keleti felének kiterjedt területei (részben az új európai munkamegosztás által rájuk kényszerített szerep miatt) az industrializáció útjára lépett Nyugat nyersanyag-szállítóivá, mindenekelőtt gabona-exportőreivé – s ezzel Európán belül mintegy belső gyarmati szerepkört betöltő tényezővé – váltak².

Az új világgazdasági rend XVI. századi kialakulása tehát – távlati történelmi, társadalmi és gazdasági következményeit egyaránt tekintve – hazánkat egyértelműen negatívan érintette. Az ezen időszakról megfigyelhető tendencia, vagyis az európai világ-gazdaság centrum- és periféria-területei közötti, az idők folyamán egyre élesedő fejlettségbeli különbség szorosan összefüggött az európai munkamegosztásban betöltött – számunkra hosszú távon sajnos hátrányosnak bizonyult – szerep megváltozásával.

Magyarország sorsát máig ható következményekkel befolyásolta az a tény, hogy az Európa nyugati és keleti fele közötti fejlődési irányvonalak és sajátosságok a jelzett időszaktól kezdve egymástól végzetesen elkülönültek, más-más irányokat vettek (BARANYI B., 2004).

² Magyarországon a helyzetet tovább súlyosbította, hogy egyéb történelmi körülmények (a török hódoltság, a városfejlődés eltérő útjai stb.) miatt sor került a feudális rendszer „újraikiadására”, a „második jobbágyság” intézményesülésére. Összességében megtörtént tehát a nyugat- és kelet-európai fejlődés hosszú távú szétválása, végső soron Kelet-Európának a fejlett centrumterületté váló Nyugathoz viszonyított perifériára szorulása (PACH ZS. P., 1961, WALLERSTEIN, I., 1983).

Perifériák a periférián belül – Kompország sodródásai

Mint fentebb láhattuk, Magyarország (ha jogi értelemben egyáltalán lehet még egy országnak tekinteni hosszú ideig három részre szakadt hazánkat) évszázadokon át az európai fejlődés főáramának peremére szorult, s igazából a fejlett Nyugat (fél)perifériájának (volt) tekinthető. Az egyébként is anorganikus társadalmi-gazdasági folyamatok következményeit méginkább súlyosbította az ország politikai megosztottsága, a nemzetállami keretek létrejöttének elhúzódása, s az elmaradottságot tovább mélyítette, hogy a történeti Magyarországon is létrejöttek a centrum-periféria viszonyrendszer bizonyos formái, s az országtesten belül is megtörtént a perifériaképződés³ (BARANYI B., 2004, 4).

A félhold uralma alá eső területeken a Királyi Magyarországon, vagy az Erdélyben lejátszódó események nem, vagy alig voltak érvényesek: a népességvesztés és a gazdasági-települési pusztulási folyamatok általános jelenségén túl egy-egy térségben csak egyik-másik, a függetlenségét megőrizni képes, a későbbi jellegzetes alföldi parasztpolgári-mezővárosi, illetve a fejlődés sajátos „alföldi útját” járó város játsz(hat)ott jelentékeny centrum-szerepet.

A törökökkel vívott állandó harcok, a pusztítás elől a kis alföldi-tiszántúli falvak népessége néhány védettebb és nagyobb biztonságot nyújtó mezővárosba és községbe tömörült. A hódoltság idején pl. a szultáni hűbéri védettségben részesülő ún. *khász-városok* nagy kiterjedésű, jelentős határral rendelkező *népes mezővárosokká fejlődtek* (pl. Karcag, Kisújszállás, Mezőtúr, Túrkeve), jóllehet lakosságuk foglalkozását és funkcióikat tekintve semmiben sem különböztek a falvaktól⁴ (BARANYI B., 2004).

Az országon belüli (és a fejlett Európához viszonyított) centrum-periféria viszonyban reménykeltő változások csak a XIX. század második felében következtek be. Míg ugyanis ezt megelőzően a Habsburgok ellen folytatott függetlenségi küzdelmek és az ország politikai függetlenségének hiánya lassította a polgári intézmények kialakulását, a gazdaság fellendülését, az általános modernizációt, addig az 1867-es kiegyezést követő *dualizmus idején* az „inga” Nyugat felé lendült, s *az ország kezdett felzárkózni a fejlett Európához* (BELUSZKY P., 2002).

³ Ugyanakkor természetesen (és értelemszerűen) más-más gazdasági hatások érvényesültek a Királyi Magyarországon (ahol számos terület és város került a fejlettebb osztrák területek és városok vonzáskörébe), vagy éppen az Erdélyi Fejedelemségben (ahol átmeneti időkben a relatív függetlenség előnyeit élvezve a gazdasági fellendülés jelei mutatkoztak, s gazdaságilag is meglehetősen erős nagyvárosi decentrumok működtek) (BARANYI B., 2004, 4).

⁴ A földesúri uralomtól lényegében függetlenné vált alföldi városok egy részében „a közösségi élet, a gazdasági törekvések és a társadalom egész tendenciája polgári-paraszti volt” (ERDEI F., 1937, FÉJA G., É.N.), hiszen ezekben az időkben a nemesség nem volt döntően irányító és vezető rétege a mezővárosnak.

Az ország akkori „nagyregiói” között, illetve az egyes régiókon belül természetesen számos összefüggésben volt értelmezhető a *centrum-periféria viszony*. Voltak *eleve hátrányos helyzetű térségek* (ilyen volt pl. az *Alföld* is), miközben különböző nagyvárosi központok körül a gazdasági-társadalmi innovációkat magukban foglaló és magukhoz vonzó igen fejlett centrumvárosok tevékenykedtek hatalmas vonzásterülettel (Kassa, Brassó, Temesvár, Kolozsvár, Marosvásárhely) (BARANYI B., 2004). Számottevő súlyuk és szerepük volt a gazdasági kohézió valamifajta erősítésében a nagy vásárváros-vonalak mentén húzódó területeknek.

A nemzeti keretek között a XX. század fordulójára jelentős mértékben előrehaladt kohéziós tendenciákat, az országon belüli perifériák és az addig Európa félperifériáján elhelyezkedő *Magyarország* figyelemreméltó *felzárkózási folyamatát Trianon és következményei törték meg* (BARANYI B., 2004, 5).

Új országterület, addig nem látott fejlődési-fejlesztési problémák

A trianoni békediktátum többnyire hátrányos következményeit hosszan lehetne sorolni, azonban azok súlyukat és jelentőségüket tekintve jóval túlmutatnak – bár azokkal jelentősen összefüggnek – a „csak” területi változásokon (BARANYI B., 2004).

Szűkebb vizsgálati területünk kapcsán kijelenthető, hogy *a trianoni határváltozások miatt az Alföldön jóval nagyobb területek veszítették el vonzásközpontjukat, mint az ország északi vagy nyugati részén*. Ez abból adódott, hogy a településhálózat alföldi jellege következtében itt számbelileg kevesebb, ám jóval nagyobb népességű és kiterjedésű – emiatt nagyobb vonzáskörzetű – város helyezkedett el, mint az ország más területein. Következésképpen *a központjaikat veszített alföldi területeknek az új közigazgatási keretekbe történő integrációja igen nehézkes volt*. Miután az új politikai államhatárok – természeti tájakat és gazdaságföldrajzi egységeket szelve keresztül – szétvágták a korábbi regionális kapcsolatokat, az Alföld-peremi vásárvárosok és az azokat összekötő transzverzális köz- és vasútvonalak elvesztése következtében *a trianoni Magyarország keleti államhatárai mentén jelentős városhiányos területek keletkeztek, amelyek elvesztették korábbi vonzásközpontjukat, azok fejlett ellátó és szolgáltató funkcióival együtt* (HAJDÚ Z., 2001, SÜLI-ZAKAR I., 1992).

Az Alföld mint szimbólum

Az Alföld-kérdéskör társadalmi-gazdasági-ökológiai összefüggéseinek az elemzése, vizsgálata már önmagában is kiemelkedő jelentőséggel bír, hiszen kiterjedését tekintve a legnagyobb hazai összefüggő természeti (földrajzi, ökológiai) tájról van szó, amely Magyarország területének csaknem 40%-át teszi ki, s mintegy hárommillió embernek ad otthont (BARANYI B., 2004). Csakhogy a természeti-

gazdasági-történeti egység iránt megnyilvánuló sokirányú érdeklődést mégsem csupán a tekintélyes földrajzi kiterjedés, jóval inkább *a régió sajátos, a többitől gyökeresen eltérő, csöppet sem szokványos fejlődési útja, „mássága”* kelti fel⁵.

Az „Alföld-jelenség” legjellemzőbb megnyilvánulásai (többek között): a *fejlettség elemeit* is magában *hordozó elmaradottság*; a természeti táj és a társadalomfejlődés szoros kölcsönhatásaként kialakult *jellegzetes „lelki kapcsolat”* és *„táji mentalitás”*; az Alföld sajátos társadalmi struktúrát mutató *pusztai, frontier jellege* (amely elsősorban társadalmi jellemző, s csak azután területfejlődési típus); az Alföld *periféria-jellege*, sőt egyes kiterjedt térségeinek a *„periféria perifériája”* helyzete; a gazdaság és társadalom változásainak diszharmóniájában, a társadalmi és gazdasági fejlettség „meg nem felelésében” testet öltő *sajátos társadalomfejlődési út*: a paraszti polgárosodás, illetőleg a parasztpolgári-mezővárosi fejlődés; az *egyedülálló alföldi település- és városfejlődés*, s egyáltalán, az „alföldi út” megannyi más, egyedi vonása (BELUSZKY P., 1988, 1992).

Az „Alföld-jelenség” évszázadokon át megőrződött egyik lényegi eleme az a sajátos kettősség volt, amely a „társadalmi és gazdasági fejlettség meg nem felelésében”, *a mindenkori társadalmi szerkezetnek a gazdasághoz viszonyított relatív fejlettségében* nyilvánult meg. Ez annyit jelentett, hogy „az Alföldön az államalapítástól kezdődően felületesen feudalizált, a feudalizmuson hamar túljutó parasztpolgári fejlődés zajlott, szinte mindvégig perifériakörülmények közepette; ez hívta létre a sajátos kettősséget, a gazdaság mindenkori lemaradását a társadalmi fejlődés mögött. Közép-európai viszonyaink közepette ez az út nem vezetett autochton polgárosodáshoz, ám a XIX. század derekáig-végéig a társadalomfejlődés ’nyugatiasabb’ elemeket is magában foglalt (szabadmenetelű jobbágyok, önkormányzatok, népi egyház, lazább feudális függés), mint az ország más, közép-európai fejlődési modellel leírható részein” (BELUSZKY P., 1992).

A magyar periféria társadalmi-gazdasági problematikája

A történelem viharainak is köszönhetően a centrum-periféria viszonyrendszerben Magyarországon a területi egyenlőtlenségeknek két nagyobb előfordulása jellemző napjainkban: az ún. belső-, valamint a külső (határ menti) perifériák; témánk szempontjából jelen esetben a belső perifériák problémaköre a fontos.

A *belső perifériák* azok a jelentékenyebb kiterjedésű térségek, amelyek az ország belső területein (kiemelten a megyehatárokon fekvő térségekben) elhelyezkedve az átlagosnál koncentráltabban viselik magukon a hátrányos helyzet következmé-

⁵ Ezt a területi tudományok művelői körében szokás „Alföld-jelenség”, „Alföld-szindróma”, „Alföld-tünetszó”, vagy egyszerűen csak „alföldi út” kifejezésekkel illetni (BELUSZKY P., 1988, 1992, CSATÁRI B., 1993, 1994).

nyeit (tartós gazdasági recesszió, akut foglalkoztatási válság, magas, az országos átlagot jóval meghaladó nagyságrendű munkanélküliség, elvándorlás, szegénység, a cigány népesség koncentrációja stb.) (BARANYI B., 2004, 7).

Ilyen belső perifériák nagy számban találhatók az ország különböző területein, de leggyakoribb és legkiterjedtebb előfordulásuk általában az Alföld nagyrégióban, illetve Észak-Magyarországon tapasztalható.

Úgy is lehet fogalmazni, hogy hazánkban igazából az egész kelet-magyarországi térség, különösen pedig Északkelet-Magyarország társadalmi-gazdasági helyzete periférikusnak minősül, s területén nagy számban fordulnak elő halmozottan hátrányos helyzetű belső perifériák. Tulajdonképpen azt lehet mondani, hogy a Szeged–Szolnok–Balassagyarmat képzeletbeli vonaltól K-ÉK-i irányban elhelyezkedő régiók jelentős részei az ország legkiterjedtebb válságövezeteit foglalják magukban (BARANYI B., 2004, 8).

A vizsgálat: települések fejlődési dinamikájának hosszú távú elemzése az Észak-alföldi régióban

2005-ben a II. Nemzeti Fejlesztési Terv (ma: Új Magyarország Fejlesztési Terv) készítése folyamán a regionális operatív program területi szemléletének erősítése érdekében izgalmas és tanulságos kutatás folyt az Észak-alföldi régióban⁶. A kutatás a régió komplex településfejlődési⁷ változásait elemezte az elmúlt több mint negyed századra visszatekintve, kiemelt figyelmet fordítva a rendszerváltás által okozott változási folyamatokra. A tudományos eredmények igazolták a regionális tervezők addigi gyakorlati ismereteit, miszerint *a régió egészét tekintve periférikus helyzetű, s településeinek nagyobb (kb. kétharmad) része a stagnáló, illetve leszakadó kategóriákba tartozik a vizsgált komplex (társadalmi és funkcionális) mutatók alapján.*

Az alföldi városokat (és falvakat) elemezve általánosságban megállapítható, hogy a *hetvenes évek* főbb településformáló folyamatait a „*vidék sajátos urbanizációja*” jellemezte. Ennek *egyik fő jellemzője* a megyeszékhely hierarchikus szintje alatt álló *közép- és kisvárosok viszonylag gyors urbanizációja volt*, ami a gazdaságban a vidéki (ún. *tanácsi*) *ipar* telepítésével együtt mérsékelte az elvándorlást, ugyanakkor általánossá vált az *ingázás*. Egyes tudatos beavatkozások révén bővült a központi szerepkörű (kis)városok területellátó funkcióhoz szükséges intézményrendszere is. A falvakban főleg a mezőgazdasági melléküzemágak, majd az integrált nagyüzemi-háztáji gazdálkodás gyors bővülése jelentett

⁶ A kutatást az MTA RKK ATI Kecskeméti Osztálya végezte az ÉARFÜ Kht. megbízásából.

⁷ A „fejlődés” kifejezés használata itt is (mint általában az országot tekintve) problematikus. A szerző egyetért Vitányi Ivánnal, aki inkább „többlétsről”, semmint „fejlődésről” értekezik.

minőségi változást, s adott új lehetőséget az arra alkalmas köz-ségek⁸ népességmegtartó képességének növelésére (CSATÁRI B., 2005).

A *nyolcvanas évtizedben* lényegében ugyanezek a főbb településformáló folyamatok folytatódtak, érvényesültek. Döntő fontosságú lépés volt a településfejlesztés és –működtetés rendszerében a *normativitás* (fejkvóta, teho, stb.) bevezetése. Az egész Alföldön sajátos térbeli jellemzővé, sajátossággá vált, hogy erősödött a főutaknak, közutaknak mint „fejlődési tengelyeknek” a szerepe (CSATÁRI B., 2005).

A *rendszerváltás után* lezajlott gyökeres társadalmi-gazdasági változásokra a település mint egész, mint kvázi „élő organizmus” reagál(t), sokszor sajátos, a helyzetéből adódó, erősen determinált módon⁹. Az átmenet eddigi, többek véleménye szerint még mindig nem lezárt szakaszának település-átalakulási jellemzőit átfogóan szinte lehetetlen áttekinteni, de egy biztos: megszűnt a tervutasításos rendszer, s a települések önkormányzatai új, és maximálisan „önálló” életre igyekeztek kelni. E nagy települési és térségi változásokat végigkísérte, hogy a *döntési kompetenciák nagyfokú decentralizációját nem vagy alig követte az azokhoz szükséges település-működési, illetve fejlesztési források feladatarányos bővülése*. A gondokat tovább mélyítette, hogy a településeknek valamilyen „piacgazdaság-konform” életképessége sem hatotta át megfelelően a változásokat (CSATÁRI B., 2005).

A vizsgálat eredményei

A régió településeinek komplexitásra törekvő minősítése arra világított rá, hogy

- a régió településállományának *funkcionális helyzete némileg javult*, de „átrendeződések” az elmúlt évtizedben igazából nem voltak;
- a vizsgált két és fél évtized alatt a települések infrastruktúrájának, települési funkcióinak színvonala egészében a kiegyenlítődés felé mozdult el;
- ezzel szemben a *társadalmi különbségek növekedtek*, a régió településeinek túlnyomó része *társadalmi szempontból instabillá vált*, s ez a helyzet egyre romlik;

⁸ A „köz-ség” szót ebben az esetben mint „közösség”-et kell érteni, mely nem a funkcionalitás felől közelít, hanem egy település lakosságának összetartozását, lokális identitását, annak erősségét, egyfajta „szellemi-lelki közösség”-et próbál kifejezni (ebben a felfogásban lehet tehát falu, község és város „szellemisége” is).

⁹ E sajátosságok következhetnek történelmi múltjukból, vagy korábbi fejlődési pályájukból, esetleg azokból a gyakran egyedi környezeti, földrajzi, forgalmi, gazdasági és társadalmi „helyzetekből” is, amivel a rendszerváltás küszöbére érkeztek.

- a városok (különösen a meghatározó városok) szerepe döntő fontosságú a térfolyamatokban, s az utóbbi évtizedben szinte csak azok a falvak fejlődtek számottevően, amelyekre e városok kisugárzó hatása erős volt;
- Debrecen és Nyíregyháza agglomerációja egészében sokat fejlődött, míg Szolnok hatása a vártnál mérsékeltebb volt vidékies környezetére;
- az országhatár mentén a leszakadás – a periférikus helyzet miatt is – némileg tovább gyorsult;
- a kilencvenes évek változásai még mindig nem rendezhetők olyan karakterisztikus és jellemző folyamatok köré, mint a hetvenes éveké;
- a települési „átmenet” szinte két évtizede folyamatos (CSATÁRI B., 2005).

„Az alföldi út kérdőjelei”

A szükséges és indokolt települési-területi *felzárkózás* és a *továbbfejlődés* igényei *egyszerre* vannak jelen az Alföldön, így a változások erősen Janus-arcúak. Fényesen bebizonyosodott ugyanis, hogy a szükséges és gyakran erőteljes – túlnyomó részben *külső forrásokból finanszírozott – felzárkózási lépések* (gáz bevezetése, csatornázás, út- és járdaépítés, stb.) bizony nem generálnak „automatikusan” további fejlődést, gazdasági élénkülést, vagy a jövedelmi viszonyok érdemi javulását. Mindeközben pedig a települési önkormányzatok finanszírozása állandó bizonytalanságban van: ennek okai a nagy központi elvonások, az egyre kevesebb újraelosztás, a hiányzó helyi akarat és képesség az adók befizetésére stb.

Az alföldi gazdaság remélt élénkülésének az elmaradása tehát már egyre kevésbé az infrastrukturális hiányosságokkal (hiszen a települések funkcionális ellátottsága 1990 óta érdemben javult), sokkal inkább *a helyi társadalom megújuló képességének és adaptív készségének a hiányával magyarázható*. Ennek javítása sokkal nehezebb és sokkal hosszabb távú feladat, mint a települési funkcionális hiányok pótlása (CSATÁRI B., 2005).

Ez a fenti ellentmondás a címben jelzett problémát „három-osztatúvá” bővíti: állandó és erőteljes feszültség van a település-működ(tet)és, a – felzárkóz(tat)ás és a – fejlesztés között (CSATÁRI B., 2005).

*A jövőt illetően az a forgatókönyv valószínűsíthető, hogy a térgazdaság érdemi élénkülése, az agrárium szükséges modellváltása, a korszerű vidékfejlesztés – s mindezek következtében a lokális társadalmi stabilitás (ehhez kapcsolódva az életszínvonal) javulása – nélkül tovább fognak növekedni az elmúlt évtizedekben még csak kevésbé érzékelhető térbeli különbségek. Külön súlyosbítja a problémakört, hogy a folyamatos lecsúszás közben a települések igen nagy erőfeszítéseket tesznek/tettek *funkcionális felzárkózásuk* érdekében, elsősorban *tartalékaik felélésével és külső* (egyre nagyobb részt EU-s) *támogatással*. Ezek azonban*

általában *nem elégségesek* a kiszámíthatóan javuló társadalmi helyzet eléréséhez, de gyakran még a stabilitás fenntartásához sem (CSATÁRI B., 2005).

Nagy veszély, hogy a labilis vagy a hanyatló társadalmú települések és térségek – a gazdasági megújulás és a jövedelemtermelő képesség érdemi javítása nélkül – a piacgazdaság körülményei között egyre több központi funkciójukat fel fogják adni, márpedig ez hatalmas veszteségeket okozhat az ország számára is (CSATÁRI B., 2005).

A régióban sokáig már nem tűnik fenntarthatónak a települések viszonylag gazdag funkcionális ellátottsága a helyi társadalom gyengülő, romló helyzete mellett; a központi funkciók fenntartása (fejlesztése) és a társadalmi erózió, lumpenizálódás, labilitás és hanyatlás között érzékelhetően egyre élesebb az ellentmondás¹⁰.

A továbblépés gátja: az elenyészett társadalmi tőke

A korábban leírtakon túl a perifériaképződés szempontjából *az Alföld* nemcsak a történelmi előzményeket, hanem a történelmi folyamatok következményeit és *a perifériaképződés* rendszerváltozás utáni és jelenlegi *sajátosságait* is talán *a legtípusosabban jeleníti meg*.

Mindezt azért is fontos kimondani, mert *Magyarország keleti felében a rendszer-váltást követő évtizedekben a tulajdoni, képzettségi-kulturális, foglalkoztatottsági, demográfiai, egészségügyi, szociális viszonyokban a társadalmi és a területi különbségek nemhogy csökkentek volna, ellenkezőleg: számottevően növekedtek*¹¹ (BARANYI B., 2004, 11).

A társadalmi fejlődés fentebb leírt, történelmileg kialakult sajátos „alföldi útja”, amely egyszerre viselte magán az elmaradottság és a viszonylagos fejlettség jegyeit, az elmúlt ötven év történelmi-gazdasági-társadalmi változásai során megrekedt. Az egykori kettős fejlődés, az alföldi társadalom „másságának” korábbi alapjai, min-

¹⁰ A modern és integrált európai vidékfejlesztés megoldásait is tekintetbe vevő, a riasztó változások figyelmeztető jeleire építő, sokkal adekvátabb regionális területi és településpolitikára volna szükség, amiben kulcsszerepe lehetne a városoknak, a kistérségeknek, a települési összefogásnak és a területi szemléletnek (CSATÁRI B., 2005).

¹¹ A strukturális és tradicionális hátrányokkal küzdő térségekben jelentős társadalmi, gazdasági és területi belső differenciálódás ment végbe, valamint a fejlettebb régiókhoz, kistérségekhez és településekhez képest számos (gazdasági, infrastrukturális, szociális) területen leszakadás következett be, miközben újabb problémák is keletkeztek, újratereztődtek különféle új egyenlőtlenségek, különösen, ami az akut *foglalkoztatottsági válságot* illeti (BARANYI B., 2004, 12).

denekelőtt az Alföld „történelmi szindrómái” közül is a legértékesebb tényezők¹² kedvező hatásai az elmúlt fél évszázad során mára megszűntek.

A sajátos mentalitáson és identitáson kívül ma már egyetlen olyan pozitív társadalmi tényező sincs, amely a korábbiakhoz hasonló kedvező társadalmi hatást tudna kiváltani az Alföldön. A XXI. századi posztmodern magyar digitális félféudalizmus korában eljutottunk oda, hogy a gazdaság és a társadalom fejlődésének korábban az utóbbi számára előnyös diszharmóniáját immár a teljes „harmónia”, azaz a korszerűtlen gazdasági szerkezethez igazodó korszerűtlen társadalmi struktúra egymásnak megfelelése, sőt esetenként a korábbiakkal ellentétes előjelű, ezáltal már a társadalmi mozgásfolyamatok számára hátrányos diszharmónia váltotta fel...!!! (BELUSZKY P., 1992, CSATÁRI B., 1993).

A lefelé vezető út...

„Az elmondottak a keleti országrész kiterjedt területeinek a társadalmi, egyszerűsített területi léptékű leszakadásához vezethetnek és egy később már nem, vagy csak óriási nehézségek árán visszafordítható folyamat felgyorsítója lehet, holott a kedvezőtlen folyamatok ellenében az Alföld lakossága – különösen a falvak népe – a gazdasági rendszerváltással együtt járó előnyök és hátrányok újfajta megosztását várja nemcsak egyes társadalmi csoportok és rétegek, hanem a különböző régiók között is” (BARANYI B., 2004, 17).

A fent idézett gondolatok az elmúlt évek alatt sajnos semmit nem veszítettek aktualitásukból, sőt... S amíg a kibontakozás és fellendülés olyannyira várt jelei számottevő mértékben meg nem mutatkoznak, addig bizony szembe kell nézni a mai lehangoló valósággal: *az alföldi városok, köz-ségek jelenleg is az ország leghátrányosabb települései közé tartoznak.* Kényszerűen „megszabadulva” a rendszeres jövedelmet biztosító városi vagy falusi (TSZ) állandó munkahelyektől, az immár „kisvállalkozóvá előlépett” paraszti népesség még szorultabb helyzetbe került, mint a 60-as és 70-es években, amikor tömegesen vált az ingázás „foglyává” (BARANYI B., 2004, 16).

Tőkeszegénységgel, értékesítési gondokkal, az innovativitás hiányával küszködve, összefogásra képtelenül, a megfelelő agrártámogatások és piacok hiányában a kis földterülettel rendelkező mezőgazdasági vállalkozó *eleve vert helyzetben van* az Alföld jelentős részén. Az igazi „kitörés” várhatóan csak keveseknek adatik majd meg, s rövid időn belül egyre többen kerülhetnek közülük a társadalmi-gazdasági élet perifériájára (BARANYI B., 2004, 16).

¹² A parasztpolgári-mezővárosi fejlődés működése, a relatíve fejlett mezővárosi intézményhálózat, a reformált egyház haladó-polgári irányzatainak a jelenléte, a nagyfokú társadalmi mobilitás, az „innovatív” paraszti mentalitás stb.

A legendás magyar kezdeményezőkézség...

Mint láttuk, az utóbbi húsz évben Magyarországon kettészakadt a magyar vidék (is): települések, kistérségek, régiók maradtak le annyira, hogy már nem is látják az előttük lévőket. A Közép- és Nyugat-Dunántúl, illetve Közép-Magyarország gazdasági teljesítménye országos viszonylatban kimagasló, míg Észak-Magyarország, Dél-Dunántúl, Észak-Alföld és részben Dél-Alföld messze lehetőségei alatt teljesít, kiaknázatlanul hagyva Magyarország legjelentősebb komparatív előnyeit, a korszerű agrárium újból felértékelődő adottságait (LUKÁCS G. S. – MAGDA S., 2008).

Az 500 lakosnál kisebb településeken a *munkanélküliség* az országos átlag négyszerese, s vannak olyan térségek, ahol *a munkaképes korú lakosság fele sem végez értékteremtő tevékenységet*. Mindeközben ugyanakkor a világban drasztikus *élelmiszerár-emelkedés* zajlik (ami át fogja rendezni a termelést és a piacot is, hiszen a fosszilis energiahordozók drágulása megnöveli a helyben előállított élelmiszerek értékét és fontosságát), s míg a *növekvő egészségtudatosság* felértékel(het)i a magyar zöldséget és gyümölcsöt, s miközben a *zöldenergia* alapanyagainak előállítása világszerte slágertéma, addig az egyszeri alföldi ember áll, és széttárt karokkal, kétségbeesetten várja a megoldást, hogy valaki majd csak megmondja, mit kéne tenni ebben a helyzetben...

Ide jutottunk hát, feleim...

De hát miért nem sikerült nekünk most sem, és ez sem? *Azért, mert a sikeres nemzetek – a hagyománytisztelet mellett – nem múlt-, hanem jövőorientáltak*. A spanyolok a jövő jegyében egyeztek ki, és nem a polgárháború előtti állapotokat kívánták újratertetni. Az írek sem az angoloktól elszenvedett sérelmeik miatt boronganak. Finnországban a legfontosabb politikai és civil szervezetek konszenzusra jutottak a teendőkről, amikor az 1990-es évek elején összeomlott a számukra oly fontos szovjet piac.

És mi, magyarok? Nálunk sajnos kialakult egy furcsa tradíció: a *hit* abban, hogy *újra lehet csinálni a múltat*. Elbuktuk a szabadságharcot, csináljuk újra Világost. Csináljuk újra a kiegyezést, mert helytelen volt. Vesszen Trianon! – csináljuk újra Nagy-Magyarországot. Vesszen a „vörös” TSZ! Versenyezzünk Európával: szántsunk újra lovakkal a visszakapott ősi juss nadrágszíj-parcelláin...

Mi, magyarok valamit nagyon ... elmulasztottunk a rendszerváltáskor – és mulasztunk azóta is, megállás nélkül. Nálunk nem indultak el társadalmi-gazdasági integrációs folyamatok, ellenkezőleg: egyre inkább kizárólagossá váltak a differenciálódási, sőt polarizációs fejlemények, elveszett az osztársadalmi bizalom. A demokrácia fogalma nem a „közjó” szinonimája lett, hanem a pártosodásé. Veszélyes irányba fordultak a dolgok: a veszedelem mindenekelőtt a tömegességé

váló egzisztenciális szorongásból, a bizonytalanság, bizalmatlanság és a kiszámíthatatlanság ugrásszerű növekedéséből ered. Abból, hogy nagy tömegekben támad a képzet: „elfogyott a jövő” (PATAKI F., 2008, idézi HOVANYECZ L.).

Politikai nyomorunk, szellemi torzulásaink kötik tehát gúzsba a társadalmi felemelkedésre való esetleges, még meglévő képességeinket¹³. Nem csoda, ha (alföldi) településeink megrekedt, torz fejlődési pályája mentális periferizálódásunk tökéletesen hű leképeződése...

Összességében tehát megállapítható, hogy az elmúlt évtizedek folyamatainak elemzése sajnos borúlátásra ad okot, s úgy tűnik, *Franz Kafka* látomása igaznak bizonyul az Alföld településeire is: „*Es gibt die Hoffnung – aber bestimmt nicht für uns*”¹⁴.

Mindazonáltal azon kevesek, akik még akarnak és képesek is tenni valamit, nagy-szerű kihívásokkal találják szemben magukat az Alföld valaha szebb napokat látott városaiban.

Az erő legyen velük.

Irodalom

- BARANYI B. (1994): *A vállalkozás-élenkítés szerepe az Alföld mezőgazdaságában: Felzárkózás vagy leszakadás.* – In.: Süli-Zakar I. (szerk.): *A vállalkozás-élenkítés agroökonómiai, szociológiai és szociálgeográfiai problémái hátrányos helyzetű térségekben.* KLTE Társadalomföldrajzi Tanszék, Debrecen, pp. 7–16.
- BARANYI B. (2004): *Gondolatok a perifériaképződés történeti előzményeiről és következményeiről.* Tér és Társadalom, XVIII. évf. 2. sz., pp. 1–21.
- BELUSZKY P. (1988): *Az „Alföld-szindróma” eredete* (vázlat). Tér és Társadalom. pp. 3–28.
- BELUSZKY P. (1992): *Az „Alföld-szindróma” eredete* (vázlat) – In.: Vég kiárusítás I. *Társadalomföldrajzi Tanulmányok (1959–1992).* MTA RKK, Budapest, pp. 39–59.
- BELUSZKY P. (2002): *Területi hátrányok és „kezelésük” Magyarországon (1900)-1948-1991.* – In.: Vég kiárusítás II. *Társadalomföldrajzi tanulmányok.* Pécs, MTA RKK, pp. 71-94.
- Böhmer, W. (2005): *Grußwort* – In.: *Die anderen Städte.* IBA Stadtumbau 2010. Band 1: Experiment. Herausgegeben vom IBA-Büro. jovis Verlag GmbH, Berlin, p. 12.
- CSATÁRI B. (1993): *Az Alföld tünetcsoport újraéledése 1990–1994.* Tér és Társadalom, 3–4. sz., pp. 1–12.
- Csatári B. (1994): *Az Alföld-problematika fő kérdései, a regionális fejlődés esélyei és korlátai* – In.: *Az „alföldi út” kérdőjelei.* I. m., pp. 79–83.
- Csatári B. (szerk.) (2004): *A társadalmi periféria kérdései* – In.: *Területi konfliktusok a periférián.* MTA RKK ATI Kecskeméti Osztálya, Kecskemét, 44 p.

¹³ „Mert minden a fejben dől el” (elcsépeelt dakota (?) közmondás).

¹⁴ „Van remény – de biztos, hogy nem nekünk.”

- Csatári B. (2005): *Települések fejlődési dinamikájának hosszú távú elemzése az Észak-alföldi régióban*. Ekisztika Bt., Kecskemét, 20 p.
- Daehre, K.-H. (2005): *Die demographische Entwicklung, die Ziele des Stadtumbaus und die IBA* – In.: Die anderen Städte. IBA Stadtumbau 2010. Band 1: Experiment. Herausgegeben vom IBA-Büro. jovis Verlag GmbH, Berlin, pp. 14–15.
- ERDEI F. (1937): *Futóhomok*. Budapest, Athenaeum, 260 p.
- FÉJA G. (É.N.): *Viharsarok*. Budapest, Athenaeum, 275 p.
- HAJDÚ Z. (2001): *Magyarország közigazgatási földrajza*. Studia Regionum. Budapest-Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 334 p.
- HOVANYECZ L. (2008): *Félreértve*. Interjú Pataki Ferenc akadémikussal. Népszabadság, 2008. május 17.
- LUKÁCS G. S. – MAGDA S. (2008): *Tudást, jövőt, erőegyesítést*. Népszabadság, 2008. április 29.
- PACH ZS. P. (1961): *A magyarországi agrárfejlődés elkanyarodása a Nyugattól – Agrár-történeti Szemle*, pp. 1–9.
- SÜLI-ZAKAR I. (1992): *Az államhatár társadalmi-gazdasági fejlődést akadályozó hatásának vizsgálata Északkelet-Magyarország határ menti területein*. – Földrajzi Közlemények 1-2., pp. 45-56.
- WALLERSTEIN, I. (1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása* – Budapest, Gondolat Kiadó, 782 p.

Internet-oldal:

<http://www.schrumpfende-stadt.de/index.html> (letöltve: 2009. február 9.)